

OVERWEGINGEN

III - Duurzaamheid voorbij het object

Een keuze of afstemming?

OVERWEGINGEN

Essays in het kader van ORITUR

De reeks OVERWEGINGEN vormt een doorlopende verzameling beschouwende essays die voortkomen uit de grondhouding van ORITUR.

Waar de ORITUR-traktaten de filosofische uitgangspunten verkennen, richten de OVERWEGINGEN zich op de ontmoeting met de wereld. Zij onderzoeken maatschappelijke, culturele, architectonische, wetenschappelijke en filosofische ontwikkelingen zonder deze te beoordelen vanuit een vooraf vaststaand systeem. De essays zijn daarom geen aanvullingen op de traktaten en evenmin toepassingen ervan. Zij zijn pogingen om verschijnselen aandachtig te lezen en te verstaan vanuit dezelfde grondhouding waaruit ORITUR is ontstaan.

Ieder essay begint bij een concreet fenomeen: een gebouw, een stad, een persoon, een maatschappelijke ontwikkeling, een wetenschappelijke ontdekking of een culturele verandering. Vanuit dat vertrekpunt wordt gezocht naar de onderliggende vragen die ieder tijdperk kenmerken: welk mensbeeld ligt eraan ten grondslag, welk wereldbeeld wordt zichtbaar en welke houding vraagt het van de mens?

De essays willen niet overtuigen, maar onderzoeken. Zij zoeken niet naar definitieve antwoorden, maar naar een dieper verstaan. Daarom dragen zij de naam OVERWEGINGEN. Een overweging is geen conclusie, maar een uitnodiging tot aandachtig kijken, luisteren en denken.

Zoals een gebouw pas werkelijk betekenis krijgt wanneer het wordt bewoond, zo krijgen ook ideeën hun betekenis in de ontmoeting met de werkelijkheid. Iedere nieuwe ontwikkeling, iedere nieuwe vraag en iedere nieuwe tijd vraagt daarom opnieuw om bezinning.

De OVERWEGINGEN zijn een open reeks. Nieuwe essays kunnen zich aandienen wanneer ontwikkelingen daarom vragen. Niet omdat ORITUR onvolledig zou zijn, maar omdat een levende grondhouding zich steeds opnieuw verhoudt tot een wereld die blijft veranderen.

Misschien is dat ook de diepste betekenis van deze reeks.

Niet de wereld vastleggen.

Maar haar aandachtig tegemoet treden.

Vanuit de overtuiging dat de meest wezenlijke betekenis zich niet laat afdwingen, maar zich kan aandienen waar mens, plaats, tijd en werkelijkheid zich op elkaar afstemmen.

Inleiding

Weinig begrippen hebben zich de afgelopen decennia zo nadrukkelijk in het maatschappelijke bewustzijn gevestigd als **duurzaamheid**. Vrijwel ieder terrein van het menselijk handelen lijkt er tegenwoordig mee verbonden te zijn. Wij spreken over duurzame energie, duurzame landbouw, duurzame mobiliteit, duurzaam ondernemen, duurzame economie, duurzame zorg, duurzaam onderwijs, duurzaam bouwen en zelfs over een duurzame samenleving. Nauwelijks een beleidsdocument, verkiezingsprogramma of maatschappelijke visie verschijnt nog zonder naar duurzaamheid te verwijzen.

Juist deze vanzelfsprekendheid vormt het vertrekpunt van dit essay.

Hoe vaker een begrip wordt gebruikt, des te minder lijkt nog gevraagd te worden wat het eigenlijk betekent. Duurzaamheid is een begrip geworden waarover vrijwel iedereen spreekt, terwijl allermindst vanzelfsprekend is dat allen hetzelfde bedoelen. Voor de één verwijst duurzaamheid naar klimaatverandering, voor een ander naar het terugdringen van de uitstoot van broeikasgassen. Weer anderen denken aan biodiversiteit, circulaire economie, energietransitie, sociale rechtvaardigheid, verantwoord ondernemen of de belangen van toekomstige generaties. Eén begrip blijkt een veelheid aan werkelijkheden te omvatten.

Daarmee ontstaat een opmerkelijke situatie. Juist omdat duurzaamheid zo'n centrale plaats in het maatschappelijke debat heeft gekregen, lijkt de behoefte aan een nadere beschouwing groter dan ooit. Niet om het belang van duurzaamheid ter discussie te stellen, maar om te onderzoeken welke betekenis aan dit begrip wordt toegekend en welke opvattingen daarin besloten liggen.

Dit essay wil daarom niet bijdragen aan de politieke of technische discussie over duurzaamheid. Evenmin wil het een alternatief duurzaamheidsprogramma ontwikkelen. Het vertrekt vanuit een voorafgaande vraag.

Wat verstaan wij eigenlijk onder duurzaamheid?

Deze vraag lijkt eenvoudig, maar blijkt bij nadere beschouwing verrassend ingewikkeld. Niet alleen omdat het begrip op uiteenlopende wijzen wordt gebruikt, maar ook omdat iedere omschrijving een bepaald aspect van de werkelijkheid zichtbaar maakt en tegelijkertijd andere aspecten buiten beschouwing laat. Juist daardoor ontstaat de noodzaak niet alleen de verschillende definities te onderzoeken, maar ook de wijze waarop het hedendaagse duurzaamheidsdiscours zich heeft ontwikkeld.

Vanuit deze bredere beschouwing komt vervolgens ook het bouwen in beeld. De uitdrukking *duurzaam bouwen* behoort inmiddels tot het vaste vocabulaire van de architectuur en de bouwsector. Toch roept ook zij een fundamentele vraag op. Was bouwen niet altijd reeds gericht op duurzaamheid? En indien dat zo is, wat heeft zich dan in onze cultuur voorgedaan waardoor duurzaamheid opnieuw tot een afzonderlijke opgave is geworden?

Deze vragen beperken zich niet tot de bouw alleen. Zij raken de wijze waarop een samenleving haar toekomst begrijpt, verantwoordelijkheid verdeelt, keuzes maakt en haar leefomgeving vormgeeft. Daarmee verschuift het onderzoek geleidelijk van techniek naar cultuur, van regelgeving naar gemeenschap en uiteindelijk naar de vraag wat een leefwereld werkelijk duurzaam maakt.

Misschien blijkt dan dat duurzaamheid niet uitsluitend een eigenschap van objecten is, en evenmin uitsluitend een politieke of technische doelstelling, maar deel uitmaakt van een veel bredere culturele werkelijkheid waarin mens, gemeenschap en leefomgeving voortdurend op elkaar betrokken zijn.

Het antwoord op die vraag wordt in dit essay niet verondersteld.

Het zal zich gaandeweg moeten ontfouwen.

Zoals ieder deel binnen **OVERWEGINGEN** wil ook dit essay geen definitieve conclusies trekken. Het wil uitnodigen tot beschouwing. Niet om het laatste woord te spreken, maar om een gesprek te openen waarin de werkelijkheid zich opnieuw kan laten verstaan.

Vanuit die gedachte begint de volgende overweging.

Inhoud

- OVERWEGINGEN – Essays in het kader van ORITUR
- Inleiding

Essay

I - Wat is duurzaamheid?

II - De vanzelfsprekendheid van duurzaamheid

III - Iedere definitie selecteert

IV - Het ontstaan van een discours

V - Wie vormt het duurzaamheidsdiscours?

VI - Belangen en werkelijkheden

VII - CO₂ en de selectie van oplossingen

VIII - De ordening van de aandacht

IX - Verantwoordelijkheid en de ruimte van de keuze

X - De gemeenschap als plaats van beraad

XI - De moderniteit en de objectieve werkelijkheid

XII - Leefbaarheid

XIII - De vergeten vraag

XIV - Was bouwen altijd al duurzaam?

XV - De woning als drager van leefbaarheid

XVI - Duurzaam bouwen

XVII - Voorbij het object

XVIII - Een keuze of afstemming?

XIX - Leefbaarheid als horizon

XX - Conclusie

Epiloog - Dat wat vooraf gaat

I - Wat is duurzaamheid?

Wanneer een begrip gedurende langere tijd een centrale plaats in het maatschappelijke leven inneemt, gebeurt vaak iets opmerkelijks. Het wordt steeds vaker gebruikt, terwijl tegelijkertijd steeds minder wordt gevraagd wat het eigenlijk betekent. Juist doordat het begrip zo vanzelfsprekend is geworden, lijkt een nadere omschrijving nauwelijks nog noodzakelijk.

Dat lijkt ook voor duurzaamheid te gelden.

Vrijwel dagelijks ontmoeten wij het begrip in kranten, wetenschappelijke publicaties, politieke debatten en maatschappelijke organisaties. Er wordt gesproken over duurzame energie, duurzame landbouw, duurzame mobiliteit, duurzaam ondernemen, duurzaam bouwen en een duurzame samenleving. Het begrip lijkt zich moeiteloos met uiteenlopende onderwerpen te verbinden. Daardoor ontstaat gemakkelijk de indruk dat zijn betekenis voor iedereen vanzelf spreekt.

Toch is die vanzelfsprekendheid opmerkelijk.

Wanneer verschillende mensen over duurzaamheid spreken, blijken zij lang niet altijd hetzelfde te bedoelen. Voor de één staat de vermindering van de uitstoot van broeikasgassen centraal, voor een ander het behoud van biodiversiteit. Sommigen leggen de nadruk op zorgvuldig omgaan met grondstoffen, anderen op economische ontwikkeling, sociale rechtvaardigheid of de verantwoordelijkheid tegenover toekomstige generaties. Al deze benaderingen worden onder hetzelfde begrip samengebracht.

Juist daarin ligt de aanleiding voor dit onderzoek.

Niet omdat één van deze benaderingen noodzakelijk onjuist zou zijn, maar omdat de veelheid aan betekenissen de vraag oproept waardoor zij toch onder één begrip worden verenigd.

Zoals ieder begrip ordent ook duurzaamheid de werkelijkheid. Het brengt bepaalde verschijnselen met elkaar in verband en maakt daardoor nieuwe vragen mogelijk. Tegelijk verdwijnen andere vragen gemakkelijker naar de achtergrond. Dat behoort niet tot een tekortkoming van het begrip, maar tot de aard van ieder begrip waarmee de mens zijn werkelijkheid probeert te verstaan.

Het is daarom niet de bedoeling in dit hoofdstuk een nieuwe definitie van duurzaamheid te geven.

De eerste vraag is bescheidener.

Wat gebeurt er eigenlijk wanneer wij iets **duurzaam** noemen?

Noemen wij daarmee een eigenschap van een object? Beschrijven wij een bepaalde wijze van handelen? Of verwijzen wij naar een bredere werkelijkheid die zich niet zonder meer in één omschrijving laat vangen?

Misschien blijkt reeds uit deze eenvoudige vraag dat duurzaamheid minder vanzelfsprekend is dan zij op het eerste gezicht lijkt.

Vanuit die gedachte kan het onderzoek beginnen.

II - De vanzelfsprekendheid van duurzaamheid

Wanneer een wijze van denken gedurende langere tijd haar waarde heeft bewezen, verdwijnt zij geleidelijk naar de achtergrond. Niet omdat zij minder belangrijk wordt, maar juist omdat zij zo vanzelfsprekend is geworden dat zij nauwelijks nog onderwerp van onderzoek is. Zij vormt niet langer de uitkomst van een gesprek, maar het uitgangspunt ervan.

Het lijkt erop dat dit ook voor duurzaamheid is gebeurd.

Nog geen halve eeuw geleden speelde het begrip slechts een bescheiden rol in het maatschappelijke debat. Tegenwoordig vormt duurzaamheid één van de belangrijkste uitgangspunten voor beleid, wetgeving, wetenschap, economie en onderwijs. Nieuwe gebouwen worden beoordeeld op hun duurzaamheid, ondernemingen publiceren duurzaamheidsverslagen, overheden formuleren duurzaamheidsdoelstellingen en burgers worden aangesproken op duurzaam gedrag. Daarmee heeft duurzaamheid zich ontwikkeld van een waarde naast andere waarden tot een begrip dat in vrijwel ieder maatschappelijk domein richtinggevend is geworden.

Juist deze ontwikkeling verdient aandacht.

Niet omdat duurzaamheid daardoor vanzelf problematisch zou zijn, maar omdat iedere ontwikkeling die zo'n centrale plaats inneemt, de wijze verandert waarop een samenleving naar de werkelijkheid kijkt. Begrippen beschrijven de werkelijkheid immers niet alleen; zij ordenen haar ook. Zij bepalen welke vragen vanzelfsprekend worden gesteld en welke vragen geleidelijk uit beeld verdwijnen.

Dat geldt evenzeer voor duurzaamheid.

Wanneer een gebouw wordt ontworpen, ontstaat tegenwoordig vrijwel onmiddellijk de vraag hoe duurzaam het zal zijn. Bij nieuwe vormen van mobiliteit wordt gevraagd naar de uitstoot van broeikasgassen, bij landbouw naar de belasting van bodem en natuur, bij ondernemingen naar maatschappelijke verantwoordelijkheid. In al deze gevallen verschijnt duurzaamheid niet langer als één mogelijke invalshoek, maar vaak als het eerste beoordelingskader.

Deze ontwikkeling vraagt niet onmiddellijk om instemming of kritiek.

Zij vraagt allereerst om beschrijving.

Want zodra een begrip de richting van het denken mede bepaalt, krijgt het ook invloed op de wijze waarop de werkelijkheid wordt waargenomen. Sommige aspecten treden sterker op de voorgrond, terwijl andere minder aandacht ontvangen. Dat behoort niet tot een tekortkoming van duurzaamheid, maar tot de werking van ieder begrip dat een ordenende functie krijgt.

Daarmee verschijnt een vraag die verder reikt dan duurzaamheid alleen.

Hoe ontstaat eigenlijk een maatschappelijk discours?

Een discours is meer dan een verzameling opvattingen. Het vormt een wijze waarop een samenleving over een onderwerp leert spreken, welke begrippen daarbij centraal komen te staan en welke oplossingen daardoor geleidelijk vanzelfsprekend lijken te worden. Juist doordat een discours zich langzaam ontwikkelt, wordt het zelden als zodanig herkend. Men spreekt vanuit het discours zonder zich steeds bewust te zijn van het ontstaan ervan.

Deze constatering bepaalt de verdere richting van dit onderzoek.

Niet de vraag óf duurzaamheid belangrijk is, staat centraal. Evenmin de vraag welke politieke keuzes de juiste zijn. Eerst moet worden onderzocht hoe het hedendaagse duurzaamheidsdiscours is ontstaan, welke partijen daarin een rol spelen en op welke wijze uiteenlopende betekenissen onder één begrip zijn samengebracht.

Pas wanneer deze ontwikkeling zorgvuldig is beschreven, kan worden gevraagd welke werkelijkheid het duurzaamheidsdiscours zichtbaar maakt en welke vragen daardoor misschien minder gemakkelijk worden gesteld.

Misschien begint ook hier ieder werkelijk onderzoek niet met een antwoord, maar met het opnieuw leren zien van een vanzelfsprekendheid.

Vanuit die gedachte vervolgt het onderzoek zijn weg.

III- Iedere definitie selecteert

Wanneer een begrip op uiteenlopende wijzen wordt gebruikt, ontstaat gemakkelijk de behoefte aan een nauwkeurige definitie. Definities lijken duidelijkheid te scheppen. Zij begrenzen een begrip en maken het mogelijk daarover zorgvuldig te spreken. Zonder definities zouden wetenschap, rechtspraak en bestuur nauwelijks kunnen functioneren.

Toch heeft iedere definitie een bijzondere eigenschap.

Zij maakt niet alleen duidelijk wat onder een begrip wordt verstaan, maar bepaalt tegelijkertijd waarop de aandacht zich richt. Iedere definitie selecteert. Zij brengt bepaalde aspecten van de werkelijkheid naar voren, terwijl andere minder zichtbaar worden. Dat behoort niet tot een tekortkoming van een definitie, maar tot haar wezen. Begrippen ordenen de werkelijkheid. Juist daardoor maken zij haar begrijpelijk.

Dit geldt ook voor duurzaamheid.

Wanneer duurzaamheid wordt omschreven als het terugdringen van de uitstoot van broeikasgassen, komt de aandacht vrijwel vanzelf te liggen bij energiegebruik, emissies en klimaatbeleid. Wordt duurzaamheid daarentegen verbonden met het zorgvuldig omgaan met grondstoffen, dan verschuift de aandacht naar hergebruik, circulariteit en materiaalstromen. Wanneer sociale rechtvaardigheid het uitgangspunt vormt, komen andere vragen naar voren, zoals de verdeling van welvaart, toegang tot voorzieningen en de positie van toekomstige generaties.

Geen van deze benaderingen is op zichzelf onjuist.

Iedere definitie maakt een werkelijk aspect van duurzaamheid zichtbaar. Tegelijk laat iedere definitie ook een deel van de werkelijkheid buiten beeld. Dat is onvermijdelijk. Juist doordat een begrip richting geeft aan het denken, bepaalt het ook welke vragen als eerste worden gesteld en welke minder snel worden opgemerkt.

Hierdoor ontstaat een belangrijke vraag.

Wanneer verschillende definities ieder een deel van de werkelijkheid zichtbaar maken, bestaat er dan een samenhang die aan deze definities voorafgaat? Anders gezegd: verwijzen de uiteenlopende betekenissen van duurzaamheid misschien naar een werkelijkheid die groter is dan iedere afzonderlijke omschrijving?

Deze vraag vraagt om terughoudendheid.

Zij veronderstelt niet dat bestaande definities onjuist zijn. Evenmin zoekt zij naar één allesomvattende definitie die alle andere overbodig maakt. Zij nodigt uit de verschillende betekenissen naast elkaar te leggen en te onderzoeken welke werkelijkheid daarin steeds opnieuw zichtbaar wordt.

Misschien ligt juist daarin de waarde van een beschouwende benadering.

Niet het onmiddellijk kiezen voor één omschrijving, maar het zorgvuldig onderzoeken van de verschillende wijzen waarop een begrip wordt gebruikt. Want soms wordt niet alleen zichtbaar waarin definities van elkaar verschillen, maar ook waardoor zij met elkaar verbonden zijn.

Daarmee verschuift het onderzoek geleidelijk.

Niet langer staat uitsluitend de betekenis van het begrip duurzaamheid centraal.

De vraag wordt nu hoe uit deze verschillende betekenissen een gemeenschappelijk discours is ontstaan.

IV - Het ontstaan van een discours

Wanneer begrippen gedurende langere tijd worden gebruikt, blijven zij zelden op zichzelf staan. Zij verbinden zich met andere begrippen, worden opgenomen in beleid, wetgeving, wetenschap en onderwijs en vormen geleidelijk een gemeenschappelijke wijze van spreken. Zo ontstaat wat gewoonlijk een **discours** wordt genoemd.

Een discours is meer dan een verzameling opvattingen. Het vormt een kader waarbinnen een samenleving haar vragen stelt, haar problemen benoemt en haar oplossingen zoekt. Daardoor beïnvloedt het niet alleen de antwoorden die worden gegeven, maar ook de wijze waarop de werkelijkheid wordt waargenomen.

Het hedendaagse duurzaamheidsdiscours is daarvan een duidelijk voorbeeld.

Gedurende de afgelopen decennia heeft duurzaamheid zich ontwikkeld van een betrekkelijk beperkt milieubegrip tot een algemeen maatschappelijk referentiekader. Overheden formuleren duurzaamheidsbeleid, ondernemingen publiceren duurzaamheidsverslagen, onderwijsinstellingen integreren duurzaamheid in hun curricula en wetenschappelijk onderzoek richt zich steeds vaker op duurzame ontwikkeling. Het begrip heeft zich daarmee verbonden met vrijwel alle domeinen van het maatschappelijk leven.

Deze ontwikkeling heeft grote betekenis.

Zij heeft uiteenlopende disciplines met elkaar in gesprek gebracht en het besef versterkt dat menselijke activiteiten gevolgen hebben die verder reiken dan het heden. Vraagstukken die vroeger afzonderlijk werden benaderd, worden nu vaker in hun onderlinge samenhang beschouwd. Juist daardoor heeft het duurzaamheidsdiscours een belangrijke bijdrage geleverd aan een breder verantwoordelijkheidsbesef.

Toch vraagt deze ontwikkeling ook om een nadere beschouwing.

Een discours maakt immers niet alleen nieuwe inzichten mogelijk. Het bepaalt tevens welke vragen als vanzelfsprekend worden ervaren en welke minder gemakkelijk worden gesteld. Naarmate een discours sterker wordt, ontstaat de neiging nieuwe verschijnselen binnen hetzelfde begrippenkader te interpreteren. Dat is geen bewuste keuze, maar een kenmerk van iedere wijze van denken die zich gedurende langere tijd ontwikkelt.

Ook het duurzaamheidsdiscours kent deze werking.

Nieuwe technologieën worden beoordeeld op hun bijdrage aan duurzaamheid. Economische ontwikkelingen worden geplaatst binnen duurzaamheidsdoelstellingen. De gebouwde omgeving wordt

geanalyseerd aan de hand van duurzaamheidscriteria. Zelfs maatschappelijke vraagstukken die aanvankelijk een andere oorsprong hebben, worden steeds vaker vanuit hetzelfde begrippenkader besproken.

Daarmee ontstaat een subtiele verschuiving.

Het discours beperkt zich niet langer tot het beschrijven van een deel van de werkelijkheid, maar wordt geleidelijk ook de wijze waarop de werkelijkheid zelf wordt geïnterpreteerd. Juist daardoor groeit zijn invloed. Niet omdat andere perspectieven onmogelijk worden, maar omdat zij minder vanzelfsprekend naar voren komen.

Deze constatering is geen kritiek op het duurzaamheidsdiscours.

Ieder maatschappelijk discours heeft immers een vergelijkbare werking. Het biedt samenhang, maakt communicatie mogelijk en schept een gemeenschappelijke taal waarin uiteenlopende partijen elkaar kunnen ontmoeten. Zonder dergelijke kaders zou een complexe samenleving nauwelijks kunnen functioneren.

Toch blijft één vraag zich aandienen.

Wie bepaalt uiteindelijk welke onderwerpen deel gaan uitmaken van een discours? Ontstaat een discours vanzelf uit maatschappelijke ontwikkelingen, of wordt het mede gevormd door instellingen, wetenschappelijke instituten, overheden, bedrijven en maatschappelijke organisaties die ieder vanuit hun eigen verantwoordelijkheid bijdragen aan de wijze waarop over duurzaamheid wordt gesproken?

Met deze vraag zet het onderzoek een volgende stap.

Niet langer staat het discours zelf centraal, maar de mensen en organisaties die het mede vormgeven.

V - Wie vormt het duurzaamheidsdiscours?

Geen maatschappelijk discours ontstaat vanzelf. Begrippen ontwikkelen zich niet los van de samenleving waarin zij worden gebruikt. Zij worden onderzocht, besproken, geïnterpreteerd, toegepast en soms ook bestreden. Juist daardoor veranderen zij voortdurend van betekenis. Het duurzaamheidsdiscours vormt daarop geen uitzondering.

Wanneer over duurzaamheid wordt gesproken, lijkt het soms alsof één gezamenlijke stem spreekt. Bij nadere beschouwing blijkt echter dat zeer uiteenlopende partijen aan dit gesprek deelnemen. Wetenschappers verrichten onderzoek, overheden ontwikkelen beleid, internationale organisaties formuleren doelstellingen, bedrijven passen hun productieprocessen aan, maatschappelijke organisaties vragen aandacht voor specifieke vraagstukken en de media vertalen deze ontwikkelingen naar het publieke debat. Ook burgers nemen ieder op hun eigen wijze deel, zowel door hun dagelijks handelen als door de keuzes die zij maken.

Deze veelheid aan stemmen vormt de kracht van een open samenleving. Juist doordat verschillende partijen vanuit hun eigen verantwoordelijkheid bijdragen aan het gesprek, blijft het mogelijk nieuwe inzichten te ontwikkelen en bestaande opvattingen kritisch te toetsen. Tegelijkertijd maakt deze verscheidenheid zichtbaar dat duurzaamheid niet door één partij wordt bepaald. Het begrip ontstaat in een voortdurende wisselwerking tussen wetenschap, politiek, economie, maatschappelijke organisaties en de samenleving als geheel. Daardoor ontwikkelt ook de betekenis van duurzaamheid zich voortdurend verder.

Binnen deze ontwikkeling neemt de wetenschap een bijzondere plaats in. Zij onderzoekt verschijnselen, ontwikkelt modellen, verzamelt gegevens en probeert inzicht te verkrijgen in complexe samenhangen. Wetenschappelijke kennis vormt daarmee een onmisbare bron voor het maatschappelijke debat. Tegelijk behoort het tot de aard van wetenschap dat inzichten zich blijven ontwikkelen. Nieuwe gegevens leiden tot nieuwe vragen, modellen worden verfijnd en verschillende disciplines kunnen dezelfde werkelijkheid vanuit uiteenlopende invalshoeken beschrijven.

Juist daarom is het niet uitzonderlijk dat binnen de wetenschap verschillende interpretaties naast elkaar bestaan. Integendeel. Het open karakter van wetenschappelijk onderzoek maakt voortdurende discussie mogelijk. Wetenschap biedt zelden absolute zekerheden; zij ontwikkelt zich juist door het kritisch onderzoeken van bestaande inzichten.

Ook de politiek vervult een eigen rol. Waar de wetenschap onderzoekt, moet de politiek besluiten nemen. Zij vertaalt wetenschappelijke inzichten, maatschappelijke belangen en bestuurlijke afwegingen naar beleid en regelgeving. Daarbij spelen onvermijdelijk ook economische, sociale en internationale omstandigheden een rol. Politieke besluitvorming is daarom nooit uitsluitend een wetenschappelijke aangelegenheid. Zij vraagt

steeds opnieuw om het afwegen van verschillende belangen binnen een veranderende maatschappelijke werkelijkheid.

Daarnaast oefenen bedrijven, maatschappelijke organisaties en internationale instellingen ieder op hun eigen wijze invloed uit op het duurzaamheidsdiscours. Ondernemingen ontwikkelen nieuwe technieken en producten, maatschappelijke organisaties brengen specifieke vraagstukken onder de aandacht en internationale organisaties formuleren gezamenlijke doelstellingen. Geen van deze partijen spreekt namens het geheel. Toch dragen zij gezamenlijk bij aan de wijze waarop duurzaamheid maatschappelijk betekenis krijgt.

Ook burgers maken hiervan deel uit. Niet alleen doordat zij deelnemen aan verkiezingen of publieke discussies, maar ook door de keuzes die zij in het dagelijks leven maken. Consumptie, mobiliteit, wonen, energiegebruik en de inrichting van de leefomgeving vormen samen de concrete werkelijkheid waarin duurzaamheid gestalte krijgt. Daardoor is het duurzaamheidsdiscours niet uitsluitend een gesprek tussen instituties, maar ook een werkelijkheid die voortdurend in het dagelijks leven wordt gevormd.

Juist deze veelheid maakt duidelijk dat duurzaamheid zich moeilijk laat herleiden tot één enkele visie of één afzonderlijk belang. Het duurzaamheidsdiscours ontstaat in een voortdurend samenspel van uiteenlopende werkelijkheden. Dat maakt het rijk, maar ook complex. Verschillende partijen leggen verschillende accenten, gebruiken uiteenlopende definities en hanteren niet altijd dezelfde prioriteiten.

Misschien is juist daarin de kracht én de kwetsbaarheid van een maatschappelijk discours gelegen.

De kracht ligt in de ontmoeting van verschillende perspectieven.

De kwetsbaarheid ontstaat wanneer één perspectief geleidelijk de plaats van het geheel inneemt.

Vanuit deze waarneming dient zich een volgende vraag aan.

Wanneer verschillende partijen ieder vanuit hun eigen werkelijkheid bijdragen aan het duurzaamheidsdiscours, hoe verhouden deze verschillende belangen zich dan tot elkaar?

VI - Belangen en werkelijkheden

Wanneer verschillende partijen deelnemen aan hetzelfde maatschappelijke gesprek, brengen zij ieder hun eigen verantwoordelijkheid, ervaring en belangen mee. Dat is geen uitzonderlijke situatie, maar een vanzelfsprekend kenmerk van iedere complexe samenleving. Wetenschappers richten zich op kennisontwikkeling, bestuurders op besluitvorming, ondernemers op economische continuïteit, maatschappelijke organisaties op specifieke maatschappelijke vraagstukken en burgers op de werkelijkheid van hun dagelijks leven.

Juist daardoor krijgt ook duurzaamheid verschillende accenten.

Voor een ondernemer kan duurzaamheid nauw verbonden zijn met innovatie, investeringen en de continuïteit van een onderneming. Voor een overheid staat eerder de vraag centraal hoe maatschappelijke doelen in beleid en regelgeving kunnen worden vertaald. Wetenschappers zoeken naar een zo betrouwbaar mogelijk inzicht in de samenhang van natuurlijke en maatschappelijke processen, terwijl burgers duurzaamheid vaak ervaren in de directe leefomgeving waarin zij wonen, werken en hun dagelijks leven vormgeven.

Geen van deze perspectieven is op zichzelf onjuist.

Integendeel. Ieder brengt een deel van de werkelijkheid aan het licht. Juist doordat verschillende partijen vanuit uiteenlopende verantwoordelijkheden naar dezelfde werkelijkheid kijken, ontstaat een rijker beeld dan wanneer slechts één perspectief bepalend zou zijn.

Toch brengt deze verscheidenheid ook een uitdaging met zich mee.

Belangen vallen niet altijd samen. Wat vanuit economisch oogpunt wenselijk lijkt, kan vanuit ecologisch perspectief vragen oproepen. Een maatregel die bijdraagt aan de vermindering van emissies kan gevolgen hebben voor de betaalbaarheid van wonen of voor de inrichting van het landschap. Evenzo kan een keuze die lokaal als vanzelfsprekend wordt ervaren, op internationaal niveau tot andere afwegingen leiden.

Dergelijke verschillen behoren niet tot een tekortkoming van het duurzaamheidsdiscours.

Zij maken zichtbaar dat duurzaamheid zich afspeelt binnen een werkelijkheid waarin verschillende waarden voortdurend met elkaar in relatie staan. Juist daarom kunnen complexe maatschappelijke vraagstukken zelden worden opgelost door één enkele maatstaf als uitgangspunt te nemen.

Hier verschijnt opnieuw de betekenis van het begrip **werkelijkheid**.

De werkelijkheid laat zich niet zonder meer samenvatten in één belang, één meetbare grootheid of één beleidsdoelstelling. Zij omvat steeds meerdere werkelijkheden die elkaar beïnvloeden en soms zelfs met elkaar op gespannen voet staan. Wie uitsluitend één aspect centraal stelt, loopt het risico andere aspecten minder duidelijk waar te nemen.

Dat geldt ook voor duurzaamheid.

Wanneer één bepaald belang de richting van het gesprek gaat bepalen, verschuift bijna vanzelf ook de aandacht voor mogelijke oplossingen. Niet omdat andere oplossingen onmogelijk worden, maar omdat zij minder gemakkelijk binnen het gekozen perspectief zichtbaar zijn.

Daarom vraagt een duurzaamheidsdiscours om voortdurende openheid.

Niet om alle verschillen op te heffen, maar om de bereidheid verschillende werkelijkheden naast elkaar te blijven zien. Alleen dan kan een samenleving afwegingen maken die recht doen aan de complexiteit van haar leefwereld.

Misschien ligt juist hierin een wezenlijk onderscheid tussen een belang en een werkelijkheid.

Een belang vertegenwoordigt een bepaald perspectief.

De werkelijkheid gaat altijd verder dan het perspectief waarmee zij wordt benaderd.

Juist daarom vraagt duurzaamheid niet alleen om kennis en besluitvorming, maar ook om het vermogen verschillende werkelijkheden met elkaar in gesprek te brengen.

Vanuit deze gedachte verschijnt een volgende vraag.

Wanneer verschillende belangen de aandacht in uiteenlopende richtingen sturen, waardoor wordt dan uiteindelijk bepaald welke oplossingen een centrale plaats krijgen binnen het duurzaamheidsdiscours?

VII – CO₂ en de selectie van oplossingen

Weinig begrippen zijn de afgelopen decennia zo nauw met duurzaamheid verbonden geraakt als koolstofdioxide (CO₂). In het publieke debat, in wetenschappelijke rapporten, internationale verdragen en nationale wetgeving neemt de uitstoot van CO₂ een centrale plaats in. Daardoor ontstaat gemakkelijk de indruk dat duurzaamheid en CO₂ vrijwel onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn.

Deze ontwikkeling is goed te begrijpen.

Wetenschappelijk onderzoek heeft overtuigend aangetoond dat de uitstoot van broeikasgassen invloed uitoefent op het klimaat. Daarmee werd CO₂ niet alleen een natuurwetenschappelijk verschijnsel, maar ook een maatschappelijk begrip. Politieke besluitvorming, economische investeringen, technologische innovaties en internationale samenwerking zijn zich in toenemende mate op de vermindering van deze uitstoot gaan richten.

Toch roept juist deze ontwikkeling een voorafgaande vraag op.

Waarom is juist CO₂ uitgegroeid tot het belangrijkste ijkpunt van het hedendaagse duurzaamheidsdiscours?

Deze vraag richt zich niet tegen het wetenschappelijke onderzoek naar klimaatverandering. Evenmin ontkent zij het belang van emissiereductie. Zij vraagt iets anders. Waarom wordt duurzaamheid in de maatschappelijke praktijk zo sterk verbonden met één bepaald verschijnsel, terwijl duurzaamheid tegelijkertijd betrekking heeft op een veel bredere werkelijkheid?

Een leefomgeving wordt immers niet uitsluitend bepaald door de concentratie van broeikasgassen. Zij wordt eveneens gevormd door bodem, water, landschap, biodiversiteit, gezondheid, sociale samenhang, economische continuïteit, cultuur, schoonheid en leefbaarheid. Al deze aspecten dragen bij aan de kwaliteit van het menselijk bestaan en maken deel uit van de werkelijkheid waarop duurzaamheid betrekking heeft.

Juist daarom verdient niet alleen de gekozen oplossing aandacht, maar ook de keuze vóór die oplossing.

Wanneer een samenleving haar aandacht voornamelijk richt op de vermindering van CO₂-uitstoot, zullen vanzelf ook de oplossingen die daaraan bijdragen een centrale plaats innemen. Energiebesparing, elektrificatie, hernieuwbare energie, technologische innovatie en emissiehandel krijgen daardoor een vanzelfsprekende positie binnen het duurzaamheidsbeleid.

Dat is een begrijpelijke ontwikkeling.

Tegelijk roept zij een nieuwe vraag op.

Welke andere mogelijkheden blijven hierdoor minder zichtbaar?

Ook daarvoor bestaan voorbeelden. Herstel van bossen, verbetering van bodemkwaliteit, zorgvuldig waterbeheer, vergroening van steden, onderhoud van bestaande gebouwen, langdurig gebruik van materialen, zorgvuldig ruimtegebruik en het versterken van lokale gemeenschappen kunnen eveneens bijdragen aan een duurzame leefomgeving. Zij behoren evenzeer tot het brede vraagstuk van duurzaamheid, maar nemen binnen het publieke debat niet altijd dezelfde plaats in.

Deze constatering betekent niet dat de ene benadering de andere uitsluit.

Integendeel.

Zij laat zien dat iedere samenleving keuzes maakt in de wijze waarop zij haar aandacht verdeelt. Juist daarin wordt zichtbaar hoe een discours werkt. Niet doordat het alternatieven verbiedt, maar doordat bepaalde vragen vanzelfsprekender worden dan andere.

Misschien ligt juist daar een belangrijke opgave voor iedere samenleving.

Niet alleen blijven zoeken naar betere oplossingen.

Maar ook blijven onderzoeken welke oplossingen nog buiten het gezichtsveld zijn gebleven.

Want iedere oplossing begint met een keuze.

En iedere keuze begint met de vraag welke werkelijkheid wij bereid zijn te zien.

Vanuit deze gedachte verschuift het onderzoek opnieuw.

Niet langer staat de keuze voor één bepaalde oplossing centraal.

De vraag wordt nu hoe een samenleving haar aandacht eigenlijk ordent.

VIII - De ordening van de aandacht

Geen samenleving kan aan alles gelijktijdig aandacht geven. De werkelijkheid is daarvoor te omvangrijk en te veelzijdig. Iedere gemeenschap maakt daarom, bewust of onbewust, een selectie. Sommige gebeurtenissen krijgen brede maatschappelijke aandacht, andere blijven grotendeels onopgemerkt. Dat geldt niet alleen voor het dagelijkse nieuws, maar evenzeer voor de grote vraagstukken van een tijd.

Ook duurzaamheid ontwikkelt zich binnen deze ordening van aandacht. Niet ieder aspect van duurzaamheid ontvangt dezelfde belangstelling. Sommige onderwerpen keren dagelijks terug in het publieke debat, terwijl andere vooral onderwerp blijven van specialistisch onderzoek of van lokale initiatieven. Geleidelijk ontstaat daardoor een gemeenschappelijk beeld van wat onder duurzaamheid wordt verstaan en welke vraagstukken daarbij als het meest urgent worden ervaren.

Deze ordening van aandacht wordt niet door één enkele partij bepaald. Wetenschap richt de aandacht op nieuwe inzichten, maatschappelijke organisaties vragen aandacht voor onderwerpen waarvoor zij zich verantwoordelijk voelen, overheden vertalen maatschappelijke opgaven in beleid en regelgeving, ondernemingen ontwikkelen nieuwe producten en technieken en de media verbinden deze uiteenlopende ontwikkelingen met het dagelijkse nieuws. Onderwijs draagt deze inzichten vervolgens over aan nieuwe generaties. Iedere deelnemer vervult daarin een eigen en legitieme rol en juist in hun onderlinge wisselwerking ontstaat het beeld dat een samenleving van duurzaamheid ontwikkelt.

Toch brengt deze gezamenlijke activiteit een bijzonder verschijnsel met zich mee. Niet alles wat kan bijdragen aan een duurzame leefomgeving krijgt dezelfde maatschappelijke betekenis. Sommige onderwerpen groeien uit tot herkenbare symbolen van duurzaamheid, terwijl andere geleidelijk naar de achtergrond verdwijnen, hoewel ook zij wezenlijk kunnen bijdragen aan de kwaliteit van de leefomgeving. Dat is geen gevolg van onwil of van een bewuste keuze om bepaalde onderwerpen uit te sluiten. Het vloeit voort uit de wijze waarop iedere samenleving haar aandacht noodzakelijk ordent.

Juist daarom verdient niet alleen de inhoud van het debat aandacht, maar ook de wijze waarop aandacht zelf wordt verdeeld. Waarom worden bepaalde vragen voortdurend gesteld? Waarom keren sommige oplossingen steeds terug? Waarom blijven andere mogelijkheden grotendeels buiten beeld, terwijl ook zij een bijdrage kunnen leveren aan een duurzame leefomgeving? Deze vragen richten zich niet tegen het bestaande debat, maar proberen zichtbaar te maken hoe een maatschappelijk discours zich geleidelijk ontwikkelt.

Hieruit volgt een tweede inzicht. Niet alleen oplossingen worden geselecteerd; ook de vragen die een samenleving zichzelf stelt, zijn het resultaat van een voortdurende ordening van aandacht. Zodra bepaalde vragen steeds opnieuw worden herhaald, ontstaat gemakkelijk de indruk dat zij de enige relevante vragen zijn. Andere vragen verdwijnen niet omdat zij onbelangrijk zijn, maar omdat zij minder gemakkelijk binnen de bestaande ordening een plaats vinden.

Misschien ligt juist daarin een blijvende opgave voor iedere samenleving. Niet alleen blijven zoeken naar betere antwoorden, maar ook de bereidheid bewaren nieuwe vragen te stellen wanneer de werkelijkheid daarom vraagt. Een levende cultuur onderscheidt zich immers niet uitsluitend door de kwaliteit van haar oplossingen, maar evenzeer door haar vermogen haar eigen uitgangspunten steeds opnieuw te onderzoeken.

Vanuit deze gedachte krijgt ook verantwoordelijkheid een bredere betekenis. Zij betreft niet alleen de keuzes die een samenleving maakt, maar evenzeer de ruimte die zij laat voor andere vragen, andere perspectieven en andere werkelijkheden. Juist daarover handelt het volgende hoofdstuk.

IX - Verantwoordelijkheid en de ruimte van de keuze

Geen samenleving kan bestaan zonder verantwoordelijkheid. Zodra mensen samenleven, dragen zij zorg voor elkaar, voor hun leefomgeving en voor de generaties die na hen komen. Dat besef is niet nieuw. Het behoort tot de oudste kenmerken van iedere beschaving en vormt ook het uitgangspunt van het hedendaagse duurzaamheidsdiscours. Veel van de huidige discussies worden immers gedragen door de overtuiging dat het handelen van de mens gevolgen heeft die verder reiken dan het heden alleen. De zorg voor klimaat, natuur, grondstoffen en leefomgeving wordt daarom niet uitsluitend beschouwd als een vraagstuk van vandaag, maar evenzeer als een verantwoordelijkheid tegenover toekomstige generaties.

Deze gedachte verdient een zorgvuldige beschouwing, omdat zij raakt aan een fundamentele menselijke vraag: hoe gaan wij om met een wereld die wij zelf slechts tijdelijk bewonen? Juist hier ontstaat echter ook de behoefte enkele begrippen van elkaar te onderscheiden. Verantwoordelijkheid is niet hetzelfde als keuze, en keuze is evenmin hetzelfde als verplichting. Hoewel deze begrippen in het maatschappelijke debat gemakkelijk met elkaar worden verbonden, verwijzen zij ieder naar een eigen werkelijkheid.

Een keuze veronderstelt dat verschillende mogelijkheden werkelijk kunnen worden overwogen. Een verplichting legt daarentegen een bepaalde handelwijze vast. Verantwoordelijkheid gaat nog aan beide vooraf. Zij begint niet met de vraag welke maatregel moet worden genomen, maar met de vraag waarvoor de mens zich verantwoordelijk weet. Pas vanuit dat voorafgaande besef krijgen keuzes en verplichtingen hun betekenis.

Juist hierin ligt een belangrijk onderscheid voor het duurzaamheidsdiscours. Wanneer duurzaamheid uitsluitend wordt voorgesteld als een morele noodzaak, kan gemakkelijk de indruk ontstaan dat nog slechts één handelingsrichting werkelijk verantwoord is. Het maatschappelijke gesprek verschuift dan ongemerkt van een gezamenlijk onderzoek naar een bevestiging van reeds vaststaande uitgangspunten. Daarmee verandert niet alleen de inhoud van het debat, maar ook de ruimte waarbinnen verantwoordelijkheid gestalte kan krijgen.

Deze constatering doet niets af aan de ernst van de vraagstukken waarvoor de samenleving zich gesteld ziet. Integendeel. Juist wanneer de verantwoordelijkheid groot is, vraagt zij om een open gesprek waarin verschillende mogelijkheden zorgvuldig kunnen worden onderzocht. Verantwoordelijkheid vraagt immers niet alleen om handelen, maar ook om onderscheidingsvermogen. Zij veronderstelt de bereidheid de werkelijkheid steeds opnieuw onder ogen te zien en zich af te vragen welke weg onder veranderende omstandigheden het meest verantwoord is.

Daarmee krijgt ook de ruimte van de keuze een eigen betekenis. Zij is geen uitdrukking van vrijblijvendheid, maar van het besef dat verantwoord handelen niet los verkrijgbaar is van gezamenlijk beraad. Een levende gemeenschap blijft daarom zoeken naar de wijze waarop verantwoordelijkheid het best gestalte kan krijgen.

Zij sluit het gesprek niet af, maar houdt de mogelijkheid open dat nieuwe inzichten, nieuwe ervaringen en nieuwe omstandigheden om een hernieuwde afweging vragen.

Een gemeenschap leeft immers niet alleen van besluiten. Zij leeft ook van beraad. Daarom behoort het tot de kracht van een democratische samenleving dat wetenschap, politiek, maatschappelijke organisaties, ondernemers en burgers met elkaar in gesprek blijven. Niet om verschillen uit te wissen, maar om de rijkdom van uiteenlopende ervaringen en inzichten bijeen te brengen. Juist in die ontmoeting ontstaat de ruimte waarin verantwoordelijkheid meer wordt dan het volgen van een vooraf vastgelegde route.

Wanneer deze ruimte verdwijnt, verandert ook de aard van het gesprek. De vraag verschuift dan geleidelijk van *hoe kunnen wij verantwoord handelen?* naar *hoe zorgen wij ervoor dat iedereen hetzelfde handelt?* Dat is een wezenlijk verschil. Het eerste nodigt uit tot gezamenlijk onderzoek; het tweede begint reeds bij de uitkomst. Daarmee is niet gezegd dat iedere oplossing gelijkwaardig is of dat iedere keuze even verantwoord zou zijn. Wel dat een levende gemeenschap haar vermogen moet behouden om verantwoordelijkheid steeds opnieuw gezamenlijk te doordenken.

Misschien ligt juist daarin één van de belangrijkste voorwaarden voor duurzaamheid. Niet dat iedereen uiteindelijk hetzelfde antwoord geeft, maar dat een samenleving de bereidheid bewaart de juiste vragen te blijven stellen. Want verantwoordelijkheid ontstaat niet waar het gesprek eindigt, maar waar mensen bereid blijven de werkelijkheid gezamenlijk onder ogen te zien.

X - De gemeenschap als plaats van beraad

Een samenleving bestaat niet uitsluitend uit regels, instituties of technische voorzieningen. Zij bestaat allereerst uit mensen die een leefwereld met elkaar delen. Binnen die gezamenlijke leefwereld ontstaan de vragen waarop een samenleving antwoorden probeert te geven. Ook duurzaamheid behoort uiteindelijk tot deze gedeelde werkelijkheid. Zij krijgt pas betekenis waar mensen samen verantwoordelijkheid dragen voor de omgeving waarin zij wonen, werken en leven.

Opmerkelijk genoeg wordt het hedendaagse duurzaamheidsdiscours vaak beschreven in termen van beleid, regelgeving, techniek en prestaties, terwijl de gemeenschap zelf veel minder expliciet onderwerp van beschouwing is. Toch kan geen enkele duurzame ontwikkeling zonder gemeenschap bestaan. Niet omdat iedere gemeenschap vanzelf duurzaam zou handelen, maar omdat iedere vorm van duurzaamheid uiteindelijk door mensen moet worden gedragen. Geen wet kan op zichzelf een cultuur scheppen, geen technische innovatie kan zelfstandig verantwoordelijkheid voortbrengen en geen beleidsmaatregel kan de plaats innemen van het dagelijks handelen waarin mensen hun leefomgeving onderhouden, gebruiken en doorgeven. Juist daarom verdient de gemeenschap bijzondere aandacht.

Binnen iedere gemeenschap vindt voortdurend beraad plaats. Soms gebeurt dat formeel, in politieke besluitvorming of bestuurlijke processen. Vaker gebeurt het informeel, in gezinnen, buurten, verenigingen, scholen, bedrijven en de vele ontmoetingen die het dagelijks leven kenmerken. Daar worden ervaringen uitgewisseld, belangen tegen elkaar afgewogen en groeit geleidelijk een gemeenschappelijk verstaan van wat voor een gemeenschap van waarde is. Nog voordat beleid wordt vastgesteld, heeft dit voortdurende gesprek al invloed op de richting waarin een samenleving zich ontwikkelt.

Daarom is beraad meer dan een middel om tot besluiten te komen. Het vormt de ruimte waarin een gemeenschap zichzelf leert verstaan. Juist doordat verschillende ervaringen en inzichten elkaar ontmoeten, kan een werkelijkheid zichtbaar worden die groter is dan het perspectief van ieder afzonderlijk. Het gesprek is dan niet uitsluitend gericht op het verdedigen van standpunten, maar op het gezamenlijk onderzoeken van de werkelijkheid waarvoor men zich verantwoordelijk weet.

Deze gedachte sluit aan bij de eerdere beschouwingen over het ontstaan van een discours. Ook een discours ontstaat immers niet doordat één partij haar visie oplegt, maar doordat gedurende langere tijd bepaalde vragen, ervaringen en inzichten met elkaar worden verbonden. Wanneer dit proces open blijft, behoudt een gemeenschap haar vermogen nieuwe vragen toe te laten en bestaande overtuigingen opnieuw te onderzoeken. Wanneer die openheid verdwijnt, dreigt het beraad plaats te maken voor bevestiging van wat reeds vaststaat.

Juist daarom vraagt duurzaamheid niet alleen om technische kennis of bestuurlijke daadkracht, maar ook om een cultuur van luisteren. Luisteren betekent hier niet het opgeven van overtuigingen, maar de

bereidheid de werkelijkheid vanuit verschillende gezichtspunten te blijven onderzoeken. Een gemeenschap die deze houding weet te bewaren, vergroot haar vermogen om ook complexe vraagstukken zorgvuldig tegemoet te treden.

Daarmee krijgt de gemeenschap een betekenis die verder reikt dan het organisatorische of politieke domein. Zij vormt de plaats waar verantwoordelijkheid, ervaring en betrokkenheid elkaar ontmoeten en waar duurzaamheid kan uitgroeien tot een gedeelde praktijk in plaats van een verzameling afzonderlijke maatregelen. Juist daar blijkt dat de kwaliteit van een samenleving niet alleen wordt bepaald door de oplossingen die zij ontwikkelt, maar ook door de wijze waarop zij haar gezamenlijke beraad vormgeeft.

Vanuit deze gedachte dient zich een volgende vraag aan. Wanneer de gemeenschap de plaats is waar verantwoordelijkheid en beraad samenkomen, hoe verhoudt deze levende werkelijkheid zich dan tot de wijze waarop de moderniteit de werkelijkheid heeft leren begrijpen? Met die vraag verschuift het onderzoek geleidelijk naar de verhouding tussen moderniteit, objectiviteit en leefbaarheid.

XI- De moderniteit en de objectieve werkelijkheid

De voorgaande hoofdstukken hebben laten zien hoe het hedendaagse duurzaamheidsdiscours zich geleidelijk heeft ontwikkeld en hoe uiteenlopende partijen, belangen en verantwoordelijkheden daarin samenkomen. Daarbij werd zichtbaar dat iedere samenleving haar aandacht ordent en vanuit die ordening bepaalt welke vragen centraal komen te staan. Daarmee rijst een voorafgaande vraag. Welke wijze van denken maakt deze ordening eigenlijk mogelijk?

Om die vraag te beantwoorden is het nodig kort stil te staan bij de moderniteit.

De moderniteit heeft de mens een uitzonderlijk vermogen gegeven de werkelijkheid systematisch te onderzoeken. Door nauwkeurige waarneming, experiment, meting en analyse werd het mogelijk de natuur steeds beter te begrijpen en technische ontwikkelingen tot stand te brengen die het dagelijks leven ingrijpend hebben veranderd. Wetenschap en techniek hebben daardoor een ongekennde bijdrage geleverd aan gezondheid, welvaart, mobiliteit, communicatie en de kwaliteit van de gebouwde omgeving. Deze verworvenheden behoren zonder twijfel tot de grote prestaties van de moderne tijd.

Juist deze ontwikkeling heeft echter ook invloed gehad op de wijze waarop de werkelijkheid wordt benaderd. Datgene wat zich laat meten, berekenen en objectiveren krijgt vanzelf een belangrijke plaats binnen wetenschap, bestuur en beleid. Niet omdat andere aspecten van de werkelijkheid onbelangrijk zouden zijn, maar omdat de objectieve benadering een gemeenschappelijke taal biedt waarin kennis kan worden gedeeld, vergeleken en toegepast. Zij maakt complexe vraagstukken bestuurbaar en vormt daarmee een onmisbaar instrument voor iedere moderne samenleving.

Daarmee is echter nog niet gezegd dat de werkelijkheid volledig samenvalt met hetgeen zich objectief laat beschrijven.

Mensen ervaren hun leefomgeving immers niet uitsluitend als een verzameling meetbare gegevens. Zij ervaren een straat als uitnodigend of onpersoonlijk, een landschap als vertrouwd of vervreemdend, een woning als thuis of slechts als onderkomen. Dergelijke ervaringen laten zich niet eenvoudig reduceren tot objectieve grootheden, terwijl zij wel degelijk deel uitmaken van de werkelijkheid waarin mensen leven.

Hier ontstaat een belangrijk onderscheid.

De objectieve werkelijkheid is niet de gehele werkelijkheid. Zij vormt een wijze waarop de werkelijkheid toegankelijk wordt gemaakt, maar zij omvat haar niet volledig. Naast datgene wat kan worden gemeten, bestaat ook datgene wat slechts in de ervaring, de ontmoeting en het dagelijks leven zichtbaar wordt. Beide behoren tot dezelfde werkelijkheid, maar vragen om een verschillende wijze van benaderen.

Voor het duurzaamheidsdiscours is dit onderscheid van bijzondere betekenis. Veel aspecten van duurzaamheid laten zich uitstekend objectiveren. Energieverbruik, materiaalstromen, emissies, waterkwaliteit en biodiversiteit kunnen worden onderzocht, gemeten en met elkaar vergeleken. Juist daardoor is het mogelijk beleid te ontwikkelen en de effecten van maatregelen zichtbaar te maken. Tegelijk zijn er aspecten die zich minder gemakkelijk in indicatoren laten vangen, zoals verbondenheid met een plaats, sociale samenhang, herkenbaarheid, schoonheid en de wijze waarop mensen hun leefomgeving ervaren.

Niet omdat deze aspecten minder werkelijk zouden zijn.

Maar omdat zij een andere wijze van waarnemen vragen.

Misschien ligt juist hier de grens van een uitsluitend objectieve benadering. Niet dat zij onjuist zou zijn, maar dat zij noodzakelijk selecteert. Zij maakt een belangrijk deel van de werkelijkheid zichtbaar, terwijl andere dimensies zich pas openen wanneer de mens zich niet alleen als waarnemer, maar ook als deelnemer tot zijn leefwereld verhoudt.

Vanuit deze gedachte verschijnt een begrip dat in het verdere verloop van dit essay een centrale plaats zal innemen.

Leefbaarheid.

XII - Leefbaarheid

Wanneer over duurzaamheid wordt gesproken, verschuift de aandacht vaak vanzelf naar datgene wat behouden moet blijven. Grondstoffen, energie, natuur, klimaat en biodiversiteit worden beschouwd als voorwaarden voor het voortbestaan van toekomstige generaties. Deze benadering heeft grote betekenis, omdat zij de mens herinnert aan zijn verantwoordelijkheid voor de wereld waarin hij leeft. Tegelijk roept zij een voorafgaande vraag op. Waartoe dienen deze inspanningen uiteindelijk?

Het antwoord lijkt voor de hand te liggen. Duurzaamheid is geen doel op zichzelf. Zij ontleent haar betekenis aan de kwaliteit van het menselijk bestaan. Een samenleving streeft immers niet naar duurzaamheid omwille van duurzaamheid alleen, maar omdat zij een leefomgeving wil scheppen waarin mensen kunnen wonen, werken, elkaar ontmoeten en zich als gemeenschap kunnen ontwikkelen. Daarmee verschijnt een begrip dat aan het duurzaamheidsvraagstuk vooraf lijkt te gaan: leefbaarheid.

Leefbaarheid laat zich niet gemakkelijk in één definitie samenvatten. Zij omvat zowel de fysieke als de sociale en culturele werkelijkheid waarin mensen hun dagelijks leven vormgeven. De kwaliteit van woningen, de inrichting van de openbare ruimte, de aanwezigheid van natuur, veiligheid, bereikbaarheid, gezondheid, onderwijs, onderlinge betrokkenheid en culturele identiteit dragen ieder op hun eigen wijze bij aan de ervaring van een leefbare omgeving. Geen van deze aspecten kan op zichzelf de leefbaarheid bepalen, maar gezamenlijk vormen zij de werkelijkheid waarin mensen zich thuis kunnen voelen.

Juist daardoor onderscheidt leefbaarheid zich van veel andere begrippen binnen het duurzaamheidsdiscours. Waar duurzaamheid vaak betrekking heeft op afzonderlijke doelstellingen of meetbare prestaties, verwijst leefbaarheid naar de samenhang waarin deze verschillende aspecten elkaar ontmoeten. Zij vraagt niet alleen hoe een samenleving haar hulpbronnen beheert, maar ook hoe mensen hun leefwereld ervaren en welke kwaliteit deze leefwereld voor het dagelijks bestaan bezit.

Dit betekent niet dat leefbaarheid tegenover duurzaamheid staat. Integendeel. Zonder duurzaamheid kan leefbaarheid op langere termijn moeilijk worden behouden. Tegelijk ontleent duurzaamheid haar uiteindelijke betekenis aan de bijdrage die zij levert aan een leefbare samenleving. De verhouding tussen beide begrippen is daarom niet die van twee concurrerende doelstellingen, maar van een onderlinge samenhang. Duurzaamheid ondersteunt de voorwaarden waaronder leefbaarheid zich kan ontwikkelen, terwijl leefbaarheid zichtbaar maakt waartoe duurzaamheid uiteindelijk dient.

Vanuit dit gezichtspunt verandert ook de wijze waarop naar de gebouwde omgeving wordt gekeken. Een wijk is niet uitsluitend leefbaar omdat zij energiezuinig is. Evenmin omdat zij voldoet aan alle technische normen of de nieuwste duurzaamheidsmaatregelen toepast. Zij wordt leefbaar wanneer mensen zich er thuis voelen, wanneer ontmoeting mogelijk is, wanneer de openbare ruimte uitnodigt tot gebruik, wanneer

gebouwen zich laten aanpassen aan veranderende omstandigheden en wanneer de omgeving voldoende kwaliteit bezit om ook toekomstige generaties een plaats te bieden waarin zij zich kunnen ontwikkelen.

Hier raakt leefbaarheid opnieuw aan de werkelijkheid die zich niet volledig laat objectiveren. Veel aspecten ervan kunnen worden onderzocht en gedeeltelijk worden gemeten. Andere openbaren zich pas in de ervaring van degenen die er dagelijks wonen en leven. Juist daardoor vraagt leefbaarheid om een benadering waarin objectieve kennis en menselijke ervaring elkaar aanvullen. Geen van beide is voldoende zonder de ander.

Misschien ligt juist daarin de bijzondere betekenis van dit begrip. Leefbaarheid brengt verschillende werkelijkheden met elkaar in verbinding zonder deze tot één maatstaf te reduceren. Zij erkent het belang van techniek, economie, ecologie en bestuur, maar herinnert er tegelijkertijd aan dat al deze inspanningen uiteindelijk betrekking hebben op de wijze waarop mensen hun leefwereld bewonen en beleven.

Vanuit deze gedachte verschijnt een volgende vraag. Wanneer leefbaarheid de ruimere werkelijkheid vormt waarin duurzaamheid haar betekenis krijgt, welke plaats neemt de architectuur dan binnen deze leefbaarheid in?

XIII - De vergeten vraag

Het duurzaamheidsdiscours heeft de afgelopen decennia een indrukwekkende ontwikkeling doorgemaakt. Het heeft nieuwe inzichten voortgebracht, wetenschappelijk onderzoek gestimuleerd en het maatschappelijke bewustzijn vergroot dat menselijke activiteiten gevolgen hebben die verder reiken dan het heden. Vragen over energie, klimaat, grondstoffen, biodiversiteit en circulaire economie hebben daardoor een vaste plaats gekregen binnen het publieke debat.

Juist deze ontwikkeling roept echter een eenvoudige, maar fundamentele vraag op.

Waarom dient duurzaamheid uiteindelijk?

Deze vraag lijkt op het eerste gezicht overbodig. Het antwoord lijkt immers voor de hand te liggen: duurzaamheid dient ertoe de aarde leefbaar te houden voor toekomstige generaties. Toch blijkt deze formulering bij nadere beschouwing minder vanzelfsprekend dan zij lijkt. Want wat verstaan wij eigenlijk onder een leefbare wereld? Wanneer is een samenleving werkelijk leefbaar? En waardoor wordt de kwaliteit van een leefomgeving uiteindelijk bepaald?

Opmerkelijk genoeg worden deze vragen veel minder expliciet gesteld dan de technische en bestuurlijke vragen die het huidige duurzaamheidsdiscours kenmerken. De aandacht richt zich vooral op de middelen waarmee duurzaamheid kan worden bevorderd. Er wordt gesproken over energiebesparing, emissiereductie, circulaire economie, duurzame materialen en technologische innovatie. Al deze onderwerpen zijn zonder twijfel van groot belang. Toch behoren zij uiteindelijk tot de middelen en niet tot het doel.

Juist daarin lijkt een vraag naar de achtergrond te zijn verdwenen.

Niet de vraag **hoe** wij duurzamer kunnen handelen.

Maar de vraag **waarom** duurzaamheid uiteindelijk dient.

Deze verschuiving is begrijpelijk. Zodra een maatschappelijk vraagstuk urgent wordt, ontstaat vanzelf de behoefte aan concrete maatregelen. De aandacht richt zich dan op oplossingen die uitvoerbaar, meetbaar en bestuurlijk hanteerbaar zijn. Daardoor verschuift het gesprek geleidelijk van de vraag naar het doel naar de vraag naar de middelen. Wat aanvankelijk het vertrekpunt was, verdwijnt langzaam naar de achtergrond.

Misschien is dat een kenmerk van iedere moderne samenleving.

Naarmate haar vermogen groeit om complexe vraagstukken technisch en organisatorisch te benaderen, ontstaat het gevaar dat de voorafgaande vraag minder nadrukkelijk wordt gesteld. Niet omdat zij

onbelangrijk is geworden, maar omdat zij zo vanzelfsprekend lijkt dat zij nauwelijks nog onderwerp van beschouwing is.

Toch blijft juist deze vraag richting geven aan alle andere.

Wanneer duurzaamheid geen doel op zichzelf is, waartoe dient zij dan? Welke werkelijkheid proberen wij uiteindelijk te bewaren, te ontwikkelen of door te geven? Gaat het uitsluitend om het behoud van natuurlijke hulpbronnen, of ook om de kwaliteit van het menselijk samenleven? Om de inrichting van steden en dorpen? Om schoonheid, herkenbaarheid, verbondenheid en de mogelijkheid voor mensen zich met hun leefomgeving te identificeren?

Hier verschijnt opnieuw het begrip **leefbaarheid**.

Niet als een nieuw thema naast duurzaamheid, maar als de werkelijkheid waaraan duurzaamheid haar uiteindelijke betekenis ontleent. Een samenleving streeft immers niet naar duurzaamheid omwille van duurzaamheid zelf. Zij doet dat omdat zij een leefwereld wil behouden en ontwikkelen waarin mensen, nu en in de toekomst, op een waardige wijze kunnen wonen, werken en samenleven.

Misschien is juist dát de vergeten vraag.

Niet hoe wij duurzamer kunnen worden.

Maar welke leefwereld wij uiteindelijk willen laten ontstaan.

Vanuit deze vraag krijgt ook de architectuur opnieuw haar plaats. Want juist in de gebouwde omgeving wordt zichtbaar hoe duurzaamheid en leefbaarheid zich tot elkaar verhouden. Daar ontmoeten techniek en cultuur, object en ervaring, toekomst en dagelijks leven elkaar op de meest directe wijze.

XIV - Was bouwen altijd al duurzaam?

Wanneer de aandacht zich opnieuw op het bouwen richt, lijkt de vraag naar duurzaamheid vanzelfsprekend. Vrijwel iedere nieuwe ontwikkeling in de bouw wordt tegenwoordig beoordeeld aan de hand van haar bijdrage aan duurzaamheid. Materialen worden onderzocht, energieprestaties berekend, installaties geoptimaliseerd en gebouwen voorzien van steeds uitgebreidere classificatiesystemen. Daarmee ontstaat gemakkelijk de indruk dat duurzaam bouwen een betrekkelijk nieuw verschijnsel is, dat pas in onze tijd werkelijk betekenis heeft gekregen.

Toch roept juist deze vanzelfsprekendheid een opmerkelijke vraag op.

Was bouwen niet altijd al duurzaam?

Eeuwenlang bouwden mensen zonder energielabels, zonder duurzaamheidscertificaten en zonder milieuprestatieberekeningen. Toch zijn talloze gebouwen uit die perioden nog altijd in gebruik. Zij werden onderhouden, aangepast, uitgebreid en soms gedurende vele generaties bewoond. Blijkbaar berustte hun duurzaamheid op andere uitgangspunten dan de maatstaven die tegenwoordig worden gehanteerd.

Dat betekent niet dat vroegere samenlevingen duurzamer waren dan de onze, noch dat de hedendaagse technische ontwikkelingen minder waardevol zouden zijn. De moderne bouwkunde heeft een indrukwekkende ontwikkeling doorgemaakt. Nieuwe materialen, betere constructies, geavanceerde installaties en een groter inzicht in energiegebruik hebben de kwaliteit van gebouwen op vele terreinen verbeterd. Deze verworvenheden behoren zonder twijfel tot de grote prestaties van de moderne bouwcultuur.

Toch vraagt de geschiedenis om een nadere beschouwing.

Gebouwen konden eeuwenlang deel blijven uitmaken van het dagelijks leven zonder dat duurzaamheid als afzonderlijke doelstelling werd geformuleerd. Materialen waren kostbaar en werden daarom zorgvuldig gebruikt. Onderhoud maakte vanzelfsprekend deel uit van het gebruik van een gebouw. Woningen veranderden mee met de gezinnen die erin woonden en steden ontwikkelden zich geleidelijk, waarbij iedere generatie voortbouwde op wat eerdere generaties hadden achtergelaten. Duurzaamheid was daardoor geen afzonderlijk programma, maar een vanzelfsprekend onderdeel van een bredere leefcultuur.

Juist daarin lijkt een belangrijk verschil met het hedendaagse duurzaamheidsdiscours te liggen.

Tegenwoordig wordt duurzaamheid vaak benaderd als een eigenschap die aan een gebouw kan worden toegevoegd. Door betere isolatie, nieuwe materialen, geavanceerde installaties of hogere energieprestaties probeert men het gebouw duurzamer te maken. Deze ontwikkeling heeft onmiskenbaar veel waardevolle

inzichten opgeleverd. Tegelijk verschuift de aandacht daardoor bijna vanzelf naar het object en naar de eigenschappen die het object bezit.

Daarmee blijft echter een voorafgaande vraag bestaan.

Waardoor kon een gebouw vroeger gedurende eeuwen deel blijven uitmaken van het leven van een gemeenschap?

Het antwoord lijkt niet uitsluitend in de techniek te liggen. Even belangrijk waren de wijze waarop gebouwen werden gebruikt, onderhouden en aangepast, de verbondenheid met de plaats waarin zij stonden en de gemeenschap die zich ermee identificeerde. Een gebouw bleef bestaan omdat het betekenis bleef houden voor de mensen die het gebruikten. Juist daardoor kon het zich aanpassen aan veranderende omstandigheden zonder zijn plaats binnen de leefwereld te verliezen.

Hierdoor verschuift de aandacht opnieuw.

Niet de levensduur van het object alleen staat centraal, maar de voortzetting van de relatie tussen gebouw, gemeenschap en plaats. Misschien ligt juist daarin de oorspronkelijke betekenis van duurzaam bouwen. Niet als een verzameling technische eigenschappen, maar als het vermogen van een gebouw zich gedurende lange tijd met het leven te blijven verbinden.

Vanuit deze gedachte verschijnt ook de woning opnieuw. Niet als een technisch product, maar als de plaats waar het dagelijks leven zich over opeenvolgende generaties kan voortzetten. Misschien ligt juist daar de oudste en meest vanzelfsprekende betekenis van bouwen besloten.

XV - De woning als drager van leefbaarheid

Wanneer over wonen wordt gesproken, verschuift de aandacht tegenwoordig vaak naar aantallen. Er is sprake van woningtekorten, bouwproductie, doorstroming, betaalbaarheid, energielabels en verduurzaming. Deze onderwerpen zijn zonder twijfel van groot maatschappelijk belang en vragen terecht om bestuurlijke aandacht. Toch ontstaat daardoor gemakkelijk de indruk dat de woning vooral wordt beschouwd als een product waarvan voldoende exemplaren beschikbaar moeten zijn. Daarmee verdwijnt ongemerkt een andere werkelijkheid naar de achtergrond.

Een woning is immers veel meer dan een gebouw. Zij vormt de plaats waar het dagelijks leven zich afspeelt. Hier groeien kinderen op, ontstaan herinneringen, worden relaties opgebouwd, wordt zorg verleend, worden vreugde en verdriet gedeeld en vindt het gewone leven zijn ritme. De woning is daarmee niet alleen een bouwkundige eenheid, maar ook de kleinste en meest directe leefwereld van een gemeenschap. Juist daar krijgt leefbaarheid haar eerste en meest tastbare gestalte.

Vanuit dit perspectief krijgt ook de duurzaamheid van de woning een bredere betekenis. Natuurlijk zijn energiegebruik, materiaalkeuze, onderhoud en technische kwaliteit van groot belang. Zij bepalen in belangrijke mate hoe zorgvuldig met grondstoffen en energie wordt omgegaan en dragen bij aan het comfort en de bruikbaarheid van de woning. Toch beschrijven zij niet de gehele werkelijkheid van het wonen. Een woning wordt uiteindelijk niet bewoond vanwege haar energieprestatie, maar omdat zij een plaats biedt waar mensen hun leven kunnen vormgeven.

Daarom laat de kwaliteit van een woning zich niet uitsluitend aflezen aan technische prestaties. Even belangrijk is de vraag of zij zich kan aanpassen aan veranderende omstandigheden. Kan een gezin er groeien? Kan de woning verschillende levensfasen opnemen? Is zij eenvoudig te onderhouden? Kan zij nieuwe bewoners ontvangen zonder haar kwaliteit te verliezen? Juist deze vragen bepalen in belangrijke mate of een woning gedurende lange tijd deel kan blijven uitmaken van de leefwereld van een gemeenschap.

Hier verschijnt opnieuw de betekenis van de tijd. Een woning wordt niet slechts ontworpen voor het moment waarop zij wordt opgeleverd. Zij wordt gebouwd met het oog op een toekomst die zich niet volledig laat voorzien. Gezinnen veranderen, maatschappelijke omstandigheden ontwikkelen zich en iedere generatie stelt nieuwe eisen aan het wonen. Juist daarom is het vermogen van een woning om zich in de tijd aan te passen misschien wel één van haar belangrijkste kwaliteiten.

Deze gedachte maakt ook duidelijk waarom de woning een bijzondere plaats inneemt binnen het vraagstuk van de leefbaarheid. Zij vormt de schakel tussen het individuele leven en de gemeenschap. Vanuit de woning ontvouwt zich de straat, de buurt, het dorp of de stad. Wanneer woningen zich blijvend met het dagelijks leven kunnen verbinden, ontstaat een leefomgeving die zich geleidelijk kan ontwikkelen zonder haar

samenhang te verliezen. De leefbaarheid van een gemeenschap begint daarom niet bij het abstracte begrip van de stad, maar bij de concrete werkelijkheid van het wonen.

Misschien ligt juist daarin de blijvende betekenis van de woning. Niet dat zij uitsluitend beschutting biedt, maar dat zij de plaats is waar mensen zich met elkaar, met hun omgeving en met de tijd leren verbinden. Daardoor wordt de woning niet alleen een bouwkundig object, maar een drager van leefbaarheid.

Vanuit deze gedachte kan ook de vraag naar duurzaam bouwen opnieuw worden gesteld. Niet langer uitsluitend als een technische opgave, maar als de vraag hoe het bouwen zelf kan bijdragen aan een leefwereld die zich gedurende opeenvolgende generaties weet voort te zetten.

XVI - Duurzaam bouwen

De uitdrukking *duurzaam bouwen* behoort inmiddels tot het vaste begrippenkader van de hedendaagse bouwpraktijk. Vrijwel ieder bouwproject wordt tegenwoordig beoordeeld op de wijze waarop het bijdraagt aan duurzaamheid. Energiegebruik, materiaalkeuze, circulariteit, milieubelasting, waterhuishouding en de uitstoot van broeikasgassen vormen daarbij belangrijke beoordelingscriteria. Deze ontwikkeling heeft de bouwsector nieuwe inzichten gebracht en geleid tot een voortdurende verbetering van technieken, materialen en bouwmethoden. Dat is een ontwikkeling van grote betekenis.

Toch roept juist deze ontwikkeling een voorafgaande vraag op.

Wat verstaan wij eigenlijk onder duurzaam bouwen?

Op het eerste gezicht lijkt het antwoord eenvoudig. Duurzaam bouwen betekent het ontwerpen en realiseren van gebouwen die zo zorgvuldig mogelijk omgaan met energie, materialen en natuurlijke hulpbronnen. Daarmee wordt de aandacht vrijwel vanzelf gericht op het gebouw zelf en op de technische eigenschappen die het bezit. De kwaliteit van het gebouw wordt vervolgens zichtbaar gemaakt in prestaties, normen, certificeringen en berekeningen, waardoor verschillende oplossingen met elkaar kunnen worden vergeleken en verder ontwikkeld.

Deze benadering heeft onmiskenbaar grote waarde. Zonder objectieve kennis zou het onmogelijk zijn de milieubelasting van gebouwen te verminderen of nieuwe technische oplossingen te ontwikkelen. Juist de moderniteit heeft het mogelijk gemaakt de prestaties van gebouwen steeds nauwkeuriger te onderzoeken en daarmee de kwaliteit van het bouwen op vele terreinen te verbeteren.

Daarmee is echter nog niet de gehele werkelijkheid van duurzaam bouwen beschreven.

Een gebouw maakt immers nooit uitsluitend deel uit van een technisch systeem. Het behoort evenzeer tot een straat, een buurt, een landschap en uiteindelijk tot een gemeenschap. Het ontvangt betekenis doordat mensen het bewonen, gebruiken, onderhouden, aanpassen en gedurende lange tijd met hun dagelijks leven verbinden. De duurzaamheid van een gebouw wordt daarom niet uitsluitend bepaald door zijn technische prestaties, maar ook door de wijze waarop het zich weet te handhaven binnen de leefwereld waarvoor het is gebouwd.

Juist daardoor krijgt duurzaam bouwen een bredere betekenis. Niet alleen de levensduur van materialen is van belang, maar ook de levensduur van de relatie tussen gebouw, mens en plaats. Een gebouw dat technisch hoogwaardig is, maar zijn betekenis binnen korte tijd verliest, roept andere vragen op dan een gebouw dat zich gedurende generaties weet aan te passen aan veranderende omstandigheden. Beide kunnen technisch duurzaam zijn, maar niet noodzakelijk op dezelfde wijze bijdragen aan de leefbaarheid van hun omgeving.

Vanuit dit gezichtspunt verschuift de aandacht opnieuw. Niet langer staat uitsluitend de vraag centraal hoe een gebouw zo duurzaam mogelijk kan worden gemaakt, maar hoe het bouwen kan bijdragen aan een leefwereld die zich gedurende lange tijd weet voort te zetten. Daarbij worden techniek, architectuur, stedenbouw en gemeenschap niet tegenover elkaar geplaatst, maar juist met elkaar verbonden. Duurzaam bouwen blijkt dan niet alleen betrekking te hebben op het object, maar op de voortdurende samenhang tussen gebouw, plaats, gemeenschap en tijd.

Misschien ligt juist daarin de diepere betekenis van duurzaam bouwen. Niet dat het bouwen steeds meer technische eigenschappen verzamelt, maar dat het voorwaarden schept waaronder een leefwereld zich kan ontwikkelen, zich kan aanpassen aan veranderende omstandigheden en door opeenvolgende generaties kan worden voortgezet. In dat perspectief wordt duurzaamheid niet kleiner, maar juist rijker. Zij krijgt haar plaats binnen een werkelijkheid die verder reikt dan het gebouw alleen.

Vanuit deze gedachte verschijnt ook de titel van dit essay in een nieuw licht. Wanneer duurzaamheid uiteindelijk niet uitsluitend besloten ligt in het object, maar in de relatie tussen gebouw, gemeenschap en tijd, wordt begrijpelijk waarom iedere zoektocht naar duurzaamheid uiteindelijk **voorbij het object** voert.

XVII - Voorbij het object

Gedurende de voorafgaande hoofdstukken heeft het onderzoek zich geleidelijk verplaatst. Het begon met de vraag wat duurzaamheid is en hoe dit begrip zich heeft ontwikkeld tot één van de bepalende begrippen van onze tijd. Vervolgens kwamen de wijze waarop een discours ontstaat, de rol van de moderniteit, de betekenis van leefbaarheid en de plaats van het bouwen aan de orde. Opmerkelijk genoeg leidde iedere stap tot dezelfde waarneming. Steeds opnieuw bleek dat duurzaamheid zich moeilijk volledig laat begrijpen wanneer uitsluitend naar afzonderlijke objecten wordt gekeken.

Dat betekent geenszins dat objecten onbelangrijk zouden zijn. Integendeel. Gebouwen, materialen, constructies, installaties en technieken vormen de zichtbare werkelijkheid van het bouwen. Zonder hen kan geen leefomgeving ontstaan en zonder voortdurende technische ontwikkeling zou ook de duurzaamheid van de gebouwde omgeving zich nauwelijks verder kunnen ontwikkelen. Juist daarom verdient de objectieve benadering blijvende waardering. Zij behoort tot de grote verworvenheden van de moderne bouwcultuur.

Toch bleek gedurende dit onderzoek dat ieder object deel uitmaakt van een grotere samenhang. Een gebouw staat nooit op zichzelf. Het maakt deel uit van een straat, de straat behoort tot een buurt, de buurt maakt deel uit van een stad of een dorp en iedere gebouwde omgeving wordt gedragen door een gemeenschap die haar gebruikt, onderhoudt en voortdurend opnieuw betekenis geeft. Daardoor ontstaat een werkelijkheid die zich niet volledig laat beschrijven vanuit het object alleen.

Deze samenhang wordt vooral zichtbaar wanneer de tijd in de beschouwing wordt betrokken. Een gebouw wordt niet slechts ontworpen, gebouwd en opgeleverd. Het wordt bewoond, aangepast, onderhouden, uitgebreid en soms opnieuw geïnterpreteerd. De betekenis van een gebouw ligt daarom niet uitsluitend besloten in het moment waarop het wordt voltooid, maar ontwikkelt zich gedurende zijn verdere bestaan. Wat voor afzonderlijke gebouwen geldt, blijkt evenzeer op te gaan voor de leefomgeving als geheel. Ook zij is geen voltooid object, maar een werkelijkheid die zich voortdurend blijft ontwikkelen.

Vanuit dit gezichtspunt krijgt ook duurzaamheid een andere betekenis. Niet de technische eigenschappen van een gebouw alleen bepalen of het duurzaam is, maar evenzeer de wijze waarop het gebouw zich weet te verbinden met het leven waarvoor het is gebouwd. Een technisch hoogwaardig gebouw kan binnen enkele decennia zijn functie verliezen en worden afgebroken, terwijl een eenvoudig gebouw gedurende eeuwen deel kan blijven uitmaken van de leefwereld van een gemeenschap doordat het zich telkens opnieuw weet aan te passen aan veranderende omstandigheden. Duurzaamheid blijkt daardoor niet uitsluitend besloten te liggen in het object, maar in de relatie die het object onderhoudt met plaats, gemeenschap en tijd.

Daarmee verandert ook de betekenis van ontwerpen. Ontwerpen is niet uitsluitend het vervaardigen van een object dat aan vooraf gestelde eisen voldoet. Het is evenzeer het scheppen van voorwaarden waaronder een leefwereld zich kan ontwikkelen, zich kan aanpassen en zich gedurende opeenvolgende generaties kan

voortzetten. Juist daardoor raakt het ontwerpen aan een werkelijkheid die groter is dan het gebouw alleen. Het gebouw vormt daarvan een onmisbaar onderdeel, maar niet haar uiteindelijke horizon.

Misschien ligt juist daarin de betekenis van de titel van dit essay. **Voorbij het object** betekent niet dat het object wordt verlaten of minder belangrijk wordt. Het betekent dat het object opnieuw wordt verstaan binnen de werkelijkheid waartoe het behoort. Zoals een woord pas betekenis krijgt binnen een zin en een zin binnen een verhaal, zo ontvangt ook een gebouw zijn betekenis binnen de leefwereld waarvan het deel uitmaakt.

Misschien blijkt juist daar dat duurzaamheid uiteindelijk minder een eigenschap is dan een verhouding. Een verhouding tussen mens en gemeenschap, tussen gebouw en plaats, tussen heden en toekomst. Niet een toestand die eenmaal kan worden bereikt, maar een werkelijkheid die zich telkens opnieuw moet voltrekken in de wijze waarop mensen hun leefwereld bewonen, onderhouden en doorgeven.

Vanuit deze gedachte dient zich nog één laatste vraag aan. Is duurzaamheid uiteindelijk vooral het resultaat van menselijke keuzes, of vraagt zij allereerst om een houding waarin de mens zich leert afstemmen op de werkelijkheid waarvan hij zelf deel uitmaakt?

XVIII - Een keuze of afstemming?

Gedurende dit essay is duurzaamheid vanuit verschillende gezichtspunten benaderd. Achtereenvolgens kwamen het begrip, het maatschappelijk discours, de gemeenschap, de leefbaarheid en het bouwen in beeld. Steeds opnieuw bleek dat geen van deze werkelijkheden op zichzelf voldoende is om duurzaamheid volledig te begrijpen. Iedere beschouwing maakte een deel van de werkelijkheid zichtbaar, maar verwees tegelijkertijd naar een samenhang die groter bleek dan het gekozen uitgangspunt.

Daarmee keert ook een eerdere vraag terug.

Is duurzaamheid uiteindelijk het gevolg van menselijke keuzes, of vraagt zij om een voorafgaande houding waarin de mens zich leert verhouden tot een werkelijkheid die hem reeds gegeven is?

De moderniteit heeft het menselijk vermogen om te kiezen in hoge mate ontwikkeld. De mens onderzoekt, vergelijkt, berekent en weegt mogelijkheden tegen elkaar af. Hij beschikt over een ongekende hoeveelheid kennis en technische middelen om zijn leefomgeving vorm te geven. Deze ontwikkeling heeft de vrijheid van handelen aanzienlijk vergroot en behoort zonder twijfel tot de grote verworvenheden van onze tijd.

Toch laat iedere keuze een opmerkelijke grens zien. Voordat een keuze kan worden gemaakt, moet de werkelijkheid zich eerst aandienen. Niemand kiest het landschap waarin hij wordt geboren, de geschiedenis waarvan hij deel uitmaakt of de gemeenschap waarin hij opgroeit. Zelfs de vragen waarvoor een mens zich gesteld ziet, worden hem in belangrijke mate aangereikt door de werkelijkheid waarin hij leeft. Iedere keuze veronderstelt daarom een werkelijkheid die reeds aanwezig is.

Juist daardoor krijgt ook duurzaamheid een diepere betekenis. Wanneer duurzaamheid uitsluitend wordt opgevat als het resultaat van menselijke keuzes, ontstaat gemakkelijk de indruk dat de mens de leefwereld volledig naar eigen inzicht kan vormgeven. Het voorafgaande onderzoek heeft echter laten zien dat de leefwereld zich niet uitsluitend laat maken. Zij groeit in de tijd, wordt gedragen door een gemeenschap en ontwikkelt zich in een voortdurende wisselwerking tussen mens, plaats en geschiedenis. De mens neemt daaraan deel, maar brengt deze werkelijkheid niet zelf voort.

Hier verschijnt het begrip **afstemming**.

Afstemming betekent niet dat de mens zijn verantwoordelijkheid opgeeft of afziet van handelen. Evenmin betekent zij dat keuzes overbodig worden. Integendeel. Juist wie zich afstemt op de werkelijkheid, zal voortdurend keuzes moeten maken. Het verschil ligt niet in het handelen zelf, maar in de houding waaruit het handelen voortkomt. Bij een keuze staat de menselijke wil gemakkelijk op de voorgrond. Bij afstemming begint het handelen met aandacht voor de werkelijkheid die zich reeds aandient en waarop de mens vervolgens antwoord geeft.

Vanuit dit gezichtspunt verandert ook de betekenis van duurzaamheid. Zij verschijnt niet langer uitsluitend als een doel dat door menselijke inspanning moet worden bereikt, maar als een werkelijkheid die kan ontstaan wanneer mensen, gemeenschappen en hun leefomgeving op duurzame wijze met elkaar in verbinding blijven. Duurzaamheid wordt daarmee minder een programma dan een gevolg van een bepaalde wijze van leven.

Deze gedachte doet niets af aan de betekenis van wetenschap, techniek of bestuur. Zij ontvangen juist een helderder plaats. Niet als zelfstandige doelen, maar als middelen waarmee een gemeenschap zorgvuldig antwoord probeert te geven op de werkelijkheid waarvoor zij zich gesteld weet. Daardoor worden keuze en afstemming geen tegengestelden. De keuze behoudt haar waarde, maar vindt haar richting in de afstemming die eraan voorafgaat.

Misschien ligt juist daarin de diepste betekenis van duurzaamheid. Niet dat de mens zijn leefwereld volledig naar eigen inzicht vormgeeft, maar dat hij leert onderscheiden wat een situatie vraagt en daarop met kennis, verantwoordelijkheid en zorg antwoord geeft. Duurzaamheid ontstaat dan niet uit de keuze alleen, maar uit de wijze waarop de mens zich met zijn handelen afstemt op de werkelijkheid waarvan hij zelf deel uitmaakt.

Vanuit deze gedachte verschijnt ook de laatste horizon van dit essay. Wanneer afstemming voorafgaat aan de keuze, krijgt ook leefbaarheid een nieuwe betekenis. Zij blijkt niet uitsluitend het resultaat van menselijke inspanningen te zijn, maar de wijze waarop een gemeenschap antwoord geeft op een werkelijkheid die zij niet zelf heeft voortgebracht.

XIX - Leefbaarheid als horizon

Aan het begin van dit essay stond de vraag wat duurzaamheid eigenlijk is. Gaandeweg werd duidelijk dat deze vraag niet los kan worden gezien van de wijze waarop een samenleving haar werkelijkheid begrijpt. Achtereenvolgens kwamen het begrip duurzaamheid, het maatschappelijk discours, de moderniteit, de gemeenschap, de woning, het bouwen en uiteindelijk de afstemming tussen mens en werkelijkheid in beeld. Iedere stap bracht een nieuw aspect naar voren, maar verwees tegelijkertijd naar een samenhang die groter bleek dan het afzonderlijke onderwerp.

Gaandeweg tekende zich daardoor een opmerkelijke beweging af. Niet duurzaamheid bleek uiteindelijk de dragende werkelijkheid te zijn, maar leefbaarheid. Daarmee verandert ook de plaats die duurzaamheid binnen het denken inneemt. Zij verliest niets van haar betekenis. Integendeel. Juist doordat zij wordt teruggebracht binnen de ruimere werkelijkheid van de leefbaarheid, wordt haar eigen betekenis helderder zichtbaar.

Leefbaarheid omvat immers meer dan de zorg voor natuurlijke hulpbronnen of de beperking van milieubelasting. Zij omvat evenzeer veiligheid, gezondheid, cultuur, economie, schoonheid, ontmoeting, verantwoordelijkheid en de mogelijkheid voor mensen zich met hun leefomgeving te verbinden. Zij vraagt niet uitsluitend hoe afzonderlijke problemen kunnen worden opgelost, maar hoe een gemeenschap haar gezamenlijke leefwereld weet voort te zetten zonder haar samenhang te verliezen.

Juist daarom laat leefbaarheid zich moeilijk tot één afzonderlijke maat reduceren. Zij ontstaat waar verschillende werkelijkheden elkaar ontmoeten en elkaar wederzijds versterken. Waar techniek de gemeenschap dient, waar economie de leefwereld ondersteunt, waar bouwen ruimte schept voor het dagelijks leven en waar natuur en cultuur niet tegenover elkaar staan, maar samen bijdragen aan de kwaliteit van de menselijke leefomgeving. Zij ontvouwt zich bovendien in de tijd. Niet als een toestand die eenmaal wordt bereikt, maar als een werkelijkheid die zich voortdurend verder ontwikkelt.

Vanuit dit gezichtspunt verschijnt ook duurzaamheid opnieuw. Zij blijkt niet het uiteindelijke doel van de gemeenschap te zijn, maar één van de voorwaarden waaronder een leefbare samenleving zich kan voortzetten. Daarmee wordt duurzaamheid niet kleiner, maar juist beter verstaan. Zodra zij wordt losgemaakt van de leefwereld waarvoor zij bedoeld is, dreigt zij te veranderen in een verzameling prestaties, normen en maatregelen die hun eigen doel worden. Wanneer zij daarentegen wordt beschouwd vanuit de leefbaarheid, ontvangt zij haar oorspronkelijke betekenis terug.

Hierdoor verandert ook de vraag waarmee een samenleving haar toekomst tegemoet treedt. Niet langer staat uitsluitend centraal hoe afzonderlijke duurzaamheidsdoelstellingen kunnen worden gerealiseerd. De voorafgaande vraag luidt hoe een leefwereld kan ontstaan waarin mensen, gemeenschappen en toekomstige

generaties zich blijvend met elkaar kunnen verbinden. Pas binnen die ruimere horizon ontvangen ook techniek, economie, wetenschap, bestuur en architectuur hun eigen betekenis.

Misschien is dat de belangrijkste beweging die dit essay heeft willen beschrijven. Niet een beweging weg van duurzaamheid, maar een beweging waardoor duurzaamheid opnieuw wordt verbonden met de werkelijkheid waarvoor zij uiteindelijk bedoeld is. De aandacht verschuift niet van duurzaamheid naar iets anders; zij verschuift van het middel naar het doel, van de maatregel naar de leefwereld en van het object naar de samenhang waarin het object zijn betekenis ontvangt.

Misschien is leefbaarheid daarom geen nieuw begrip naast duurzaamheid. Zij vormt de horizon waarbinnen duurzaamheid haar plaats vindt. Zoals de horizon niet zelf de weg is, maar zichtbaar maakt waarheen de weg voert, zo maakt leefbaarheid zichtbaar waartoe duurzaamheid uiteindelijk dient.

Vanuit deze beschouwing resteert nog één laatste stap. Niet langer de vraag naar duurzaamheid of leefbaarheid, maar de vraag welke betekenis deze beschouwing uiteindelijk heeft voor de wijze waarop wij onze wereld verstaan.

XX - Conclusie

Dit essay begon met een ogenschijnlijk eenvoudige vraag: **wat is duurzaamheid?** Naarmate het onderzoek zich ontwikkelde, bleek echter dat deze vraag niet los kan worden gezien van de wijze waarop de moderniteit de werkelijkheid begrijpt. Duurzaamheid groeide uit tot één van de centrale begrippen van onze tijd, juist omdat zij zich laat onderzoeken, meten, normeren en bestuurlijk organiseren. Daardoor werd zij een krachtig antwoord op vraagstukken die de hedendaagse samenleving terecht als urgent ervaart.

Gaandeweg bracht het onderzoek echter een opmerkelijke verschuiving aan het licht. Steeds opnieuw bleek duurzaamheid te verwijzen naar een werkelijkheid die zelf niet volledig vanuit duurzaamheid kon worden begrepen. Achter de technische vraag verscheen de culturele vraag. Achter de objectieve werkelijkheid verscheen de geleefde werkelijkheid. Achter het gebouw verscheen de gemeenschap. En achter de gemeenschap verscheen de leefwereld waarin mensen zich met elkaar, met een plaats en met de tijd leren verbinden.

Daarmee veranderde ook de plaats van duurzaamheid.

Niet duurzaamheid bleek uiteindelijk de dragende werkelijkheid te zijn, maar leefbaarheid. Hierdoor verloor duurzaamheid niets van haar betekenis. Integendeel. Zij ontving haar betekenis terug. Duurzaamheid blijkt niet het uiteindelijke doel van de gemeenschap te zijn, maar één van de voorwaarden waaronder een leefbare gemeenschap zich kan voortzetten. Daardoor wordt ook begrijpelijk waarom duurzaamheid zich niet uitsluitend laat zoeken in objecten, technieken of afzonderlijke maatregelen. Zij ontstaat evenzeer in de wijze waarop mensen hun leefomgeving bewonen, onderhouden, aanpassen en doorgeven aan volgende generaties.

Deze verschuiving heeft ook gevolgen voor het bouwen. Een gebouw kan technisch duurzaam zijn en toch weinig bijdragen aan de leefbaarheid van zijn omgeving. Omgekeerd kan een eenvoudig gebouw gedurende eeuwen deel blijven uitmaken van een gemeenschap doordat het zich weet aan te passen aan veranderende omstandigheden en betekenis blijft behouden voor degenen die het gebruiken. Daarmee wordt zichtbaar dat duurzaam bouwen uiteindelijk meer vraagt dan technische prestaties alleen. Het vraagt om gebouwen die zich blijvend met het leven kunnen verbinden.

Gedurende het onderzoek kwam nog een tweede beweging aan het licht. Achter de keuze verscheen de afstemming. De mens beschikt over een groot vermogen zijn leefwereld vorm te geven en draagt daarvoor een blijvende verantwoordelijkheid. Toch kan geen keuze ontstaan zonder een werkelijkheid die zich eerst aandient. Afstemming en keuze blijken daarom geen tegengestelden te zijn. De keuze ontvangt haar richting waar de mens zich eerst afstemt op de werkelijkheid waarvan hij zelf deel uitmaakt.

Misschien ligt juist daarin de diepste betekenis van duurzaamheid. Niet dat de mens zijn wereld volledig naar eigen inzicht vormgeeft, maar dat hij met kennis, verantwoordelijkheid en zorg antwoord leert geven op een werkelijkheid die hem voorafgaat. Duurzaamheid verschijnt dan niet als een afzonderlijk programma, maar als een wijze waarop een gemeenschap haar leefwereld zorgvuldig bewaart, ontwikkelt en doorgeeft.

Daarmee keert dit essay terug naar de vraag waarmee het begon.

Niet:

Hoe worden wij duurzamer?

Maar:

Hoe blijft onze leefwereld leefbaar?

Misschien is dat de vraag waarop duurzaamheid vanaf het begin al een antwoord probeerde te geven.

Epiloog - Dat wat voorafgaat

Dit essay begon met een vraag naar de betekenis van duurzaamheid. Gaandeweg bleek echter dat deze vraag zich niet zelfstandig liet beantwoorden. Iedere poging duurzaamheid nader te omschrijven verwees naar een bredere werkelijkheid. Achter de technische opgave verscheen de culturele opgave, achter de objectieve werkelijkheid verscheen de geleefde werkelijkheid, achter het gebouw verscheen de gemeenschap en achter de gemeenschap verscheen de leefwereld waarin mensen zich met elkaar, met een plaats en met de tijd leren verbinden. Het onderzoek eindigde daardoor niet bij een definitie van duurzaamheid, maar bij de ontdekking dat iedere beantwoorde vraag opnieuw naar een voorafgaande vraag verwijst.

Misschien is dat geen tekortkoming van het denken, maar juist zijn wezen. De mens probeert de werkelijkheid te verstaan door haar te benoemen, te ordenen en te onderzoeken. Begrippen maken dat mogelijk. Zij brengen samenhang aan, openen nieuwe inzichten en maken overdracht van kennis mogelijk. Zonder begrippen zouden wetenschap, techniek, bestuur en cultuur zich nauwelijks kunnen ontwikkelen. Tegelijk laat ieder begrip slechts een deel van de werkelijkheid zien. Juist doordat het de aandacht op bepaalde aspecten richt, blijven andere aspecten noodzakelijk buiten beeld. Dat geldt niet alleen voor duurzaamheid, maar voor ieder begrip waarmee de mens zijn wereld probeert te begrijpen.

De moderniteit heeft dit vermogen tot onderzoeken op ongekende wijze ontwikkeld. Zij heeft geleerd nauwkeurig waar te nemen, te meten, te vergelijken en te analyseren. Dankzij deze ontwikkeling beschikt de mens over mogelijkheden die geen eerdere beschaving heeft gekend. Deze verworvenheden verdienen blijvende waardering. Zij hebben niet alleen de wetenschap verrijkt, maar ook de kwaliteit van het bouwen, de gezondheidszorg, de techniek en het dagelijks leven ingrijpend verbeterd. Juist daarom was het in dit essay nooit de bedoeling de moderniteit ter discussie te stellen. De vraag was veeleer of de werkelijkheid volledig samenvalt met datgene wat zich objectief laat onderzoeken.

Gaandeweg bleek dat dit niet het geval is. Naast de werkelijkheid die zich laat meten, bestaat een werkelijkheid die zich slechts geleidelijk in de ervaring openbaart. Verbondenheid, vertrouwen, schoonheid, verantwoordelijkheid, thuis zijn en leefbaarheid behoren tot die werkelijkheden. Zij laten zich niet eenvoudig reduceren tot meetbare grootheden en zijn toch van wezenlijke betekenis voor het menselijk bestaan. Niet omdat zij tegenover de objectieve werkelijkheid staan, maar omdat zij een andere wijze van verstaan vragen.

Vanuit dit gezichtspunt kreeg ook afstemming een eigen betekenis. Afstemming is geen alternatief voor kennis, wetenschap of techniek. Zij gaat daaraan evenmin voorbij. Zij vormt de houding waarin de mens bereid is de werkelijkheid eerst te ontvangen voordat hij haar probeert te veranderen. Niet om het handelen uit te stellen, maar om het handelen richting te geven. Iedere verantwoorde keuze begint immers met aandacht voor datgene waarop zij antwoord wil geven. Juist daarom bleek gedurende dit onderzoek dat

afstemming en keuze geen tegengestelden zijn. De keuze ontvangt haar richting waar de mens zich eerst afstemt op de werkelijkheid waarvan hij zelf deel uitmaakt.

Misschien geldt hetzelfde voor leefbaarheid. Zij laat zich niet maken zoals een object wordt gemaakt. Mensen kunnen voorwaarden scheppen waardoor leefbaarheid zich kan ontwikkelen. Zij kunnen haar bevorderen door zorgvuldig te bouwen, verantwoordelijkheid te dragen, hun omgeving te onderhouden en hun gemeenschap te versterken. Evenzeer kunnen zij haar beschadigen wanneer de samenhang tussen mens, plaats en gemeenschap verloren gaat. Leefbaarheid ontstaat echter niet uit menselijke wil alleen. Zij groeit waar mensen zich leren verhouden tot een werkelijkheid die groter is dan zichzelf en die zij gezamenlijk gestalte geven in de wijze waarop zij wonen, bouwen, werken en samenleven.

Gedurende de geschiedenis hebben mensen voor deze voorafgaande werkelijkheid vele woorden gevonden. Zij spraken over waarheid, rechtvaardigheid, schoonheid, liefde, trouw, hoop en vrede. Zij herkenden haar in kunst en ambacht, in rituelen en verhalen, in filosofie en religie, maar evenzeer in wetenschap en in het dagelijks leven. Geen van deze woorden bleek de werkelijkheid volledig te omvatten. Ieder wees slechts in haar richting.

Binnen de ORITUR-traktaten wordt deze voorafgaande werkelijkheid daarom aangeduid als de **onbenoemde werkelijkheid**. Niet omdat zij verborgen zou zijn, maar omdat geen enkel begrip haar volledig kan omvatten. Zij blijft zich telkens opnieuw aan de mens tonen, zonder ooit geheel in zijn begrippen op te gaan. Misschien is dat uiteindelijk ook de diepste betekenis van leefbaarheid. Niet dat zij een maatschappelijk ideaal vormt, maar dat zij de wijze is waarop een gemeenschap antwoord geeft op een werkelijkheid die zij niet zelf heeft voortgebracht.

Daarmee ontvangt ook duurzaamheid haar plaats terug. Zij verschijnt niet langer als het hoogste doel of als een allesomvattend beginsel, maar als een noodzakelijke wijze waarop een gemeenschap zorg draagt voor haar leefwereld. Juist daardoor verliest zij niets van haar betekenis. Integendeel. Zij wordt opnieuw verbonden met de werkelijkheid waarvoor zij vanaf het begin bedoeld was.

Misschien is daarom niet duurzaamheid de eerste vraag. Misschien is leefbaarheid de eerste vraag. En misschien gaat ook leefbaarheid nog niet aan alles vooraf. Misschien verwijst ook zij uiteindelijk naar een werkelijkheid die de mens niet zelf maakt, maar die hem steeds opnieuw tegemoetkomt en waarop hij antwoord mag geven.

Daar blijft het denken beginnen.

Daar blijft de mens zoeken.

Daar blijft hij antwoorden.

Colofon

OVERWEGINGEN

Deel III

Duurzaamheid voorbij het object

Een keuze of afstemming?

Samenstelling

Robert Geurten

Eerste uitgave

2026

Deze uitgave maakt deel uit van de essayreeks **OVERWEGINGEN – Essays in het kader van ORITUR.**

De tekst is ontstaan uit een langdurige dialoog tussen Robert Geurten en ChatGPT (OpenAI), waarbij de inhoudelijke visie, samenhang en eindredactie berusten bij Robert Geurten.

© 2026 Robert Geurten

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur, behoudens de uitzonderingen die de wet stelt en het citeren in het kader van recensies, wetenschappelijk onderzoek of andere wettelijk toegestane vormen van bronvermelding.